

ШЫБН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 133 (16906)

2004 чылдың
СЕНТЯБРЬ 28,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график эзугаар — 21.00,
херек кырында — 17.30.
Садар өртээ 3 рубль.

ВЛАДИМИР ПУТИН СӨСТҮҢ ХОСТУУНУҢ ДУГАЙЫНДА

2004 чылдың сентябрь 24-те Москвага «Информация. XXI чүс чылдың кыйгызы» деп аттыг информастыг агентилелдерниң Бүтү-делегей конгресси болуп эрткен. Ооң ажылынга делегейниң 99 чурттарындан 128 информагентилелдер киришкен. Ук шуулганың ажыдышының эзулалыга РФ-тиң Президентиси В.В. Путин чүве чугаалаан болгаш журналистерниң хөй санныг айтырыгларынга харьыларны берген.

Мооң адаанда Президентиниң массалыг информация чепсектеринге хамаарышкан үзел-бодальн номчукчуларга бараалгаттыыс.

«Кончуг улуг террористичи айыыл-кыжаныгның байдалдарында, кажан кижилер өлүп хорап турда, массалыг информация чепсектери бөдүүн хайгааракчылар болур эрге чок дээрзинге бүзүрелдиг мен. Террористер МИЧ-илерниң болгаш нитизис-биле демократияның арга-шинээн кижилерни долаага ап база өске-даа терактыларны чорудуп тур, парлалганың хостуун болгаш демократияның институттарын узуткаар сорулга-биле, психологтуг болгаш информастыг салдарны каш катап күштелдирери-биле ыядыр арын-нүүр чокка ажыглап турарын уттур эргевис чок.

... Терроризм-биле демисел парлалганың хостуун болгаш хамаарылга чогуун кызгадап кызыгаарлаарынга чылдагаан

болбас уjurлуг дээрзи билдингир. Информастыг ниитилежилге бодунуң ажылының майбын террорга удур демиселге дээштиг чепсек кылдыр, террористерниң сорулгаларында деткимче бербес, бичии-даа чиш болбас хевирлиг кылдыр тургузуп болур. Журналистерниң болуушкун болган черден дамчытканы информациязы кандыг-даа байдалдарда, чүнү-даа мурнунда терактылардан когараан кижилерге хора чедирбес болур уjurлуг.

... Парлалганың хостуу – ол дээрге бистиң демократтыг үндезин-таваавыстың баганаларының бирээзи, демократтыг хөгжүлдениң хамаарылга чогуун, ол чорудулгаларың эглиш чогуунуң магадылалы болур.

... Парлалганың талазындан

шүгүмчүлел, чеже-даа ол аарышкылыг, чеже-даа ол эрге-чагырганың төлээлеринге таарышпас бол, эрге-чагырганың бүгү денелдеринге ажыктыг дээрзинге чигзиниг турбас. Бисте чон мынчаар баштактамыр: соңга ажыдарга – дааштыг, ону хаап кааптарга – дунааргай.

... Бис эрге-чагырганың ажыкчарлыгыга болгаш кескү болурунга эрге-хоойлу арга-шинектерин херек кырында тургузуп турар бис. Ооң-биле чергелештир массалыг информация чепсектеринден база харысалгалыг, шынчы болурун манап турар бис. Эрге-чагырганың-даа, массалыг информация чепсектериниң-даа талазындан бо хүлээлгелерниң удур-дедир күүселдези үре-түннелди бээр деп санаар мен».

Эртем-практиктиг конференция

УЛУГ ИДИГНИ БЕРГЕН

Сентябрь 23-те ТР-ниң Культура болгаш национал херектериниң талазы-биле яамызы база республиканың А.С.Пушкин аттыг национал библиотекасы Улусчу чогаадылга

төвүнге «Эртем болгаш өөредилге сайзыралыңга, ниитилел амыдыралыңга библиотекаларның уjur-дузазы» деп делегей чергелиг эртем-практиктиг конференцияны эрттирген.

Конференцияны культура сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Е.В.Кара-Сал ажыдып, киржикчилерге байыр чедиргеш, келген аалчыларны таныштырган. ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Е.К.Матвеева конференция юбилейлиг чылда болуп эртип турарын биб-

лиотекар кижиниң мергежили белең эскертинмесин, ынчалза-даа ном чокта кандыг-даа депшилге турбас, а ону холда тудуп турар улус библиотекарлар дээрзин чугаалааш, библиотека ажылдакчыларыңга байыр чедиргеш, ТР-ниң Чазааның мурнундан байыр чедиришкенин

А.С.Пушкин аттыг национал библиотеканың директору О.В.Фенцельге тудусту. Дээди Хуралдың Хоойлужудулга палатазының Даргазының оралакчызы В.Г.Вальков Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.М.Оюнунуң байыр чедиришкенин номчааш, (Уланчызы 4-кү арында).

Кажан? Каяа? Чүчү? Сонуургантаалыңар

Украинага башкыга дузаламчы

Украинаның Ровно облазының Деражно суурунда төөгү башкызы Ярослав Емельянович Войцешко Тываның чонунга украин черлерге Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде чаалажып чораан тыва эки турачы дайынчыларның адын мөңгөжидер улуг ажылды кылып чорууру-биле билдингир.

Ол Деражно суурда тыва эки турачыларның школа музейин ажыткан, Украина хамаарышпас күрүне апарган соонда Деражнода Тыва эки турачылар болгаш Совет Эвилелиниң Маадыры Түлүш Кечил-оол аттыг кудумчуларның аттарын хевээр артырарын чедип алган, ооң дорт киржилгези-биле Ровно облазының чагыргазы тыва айттыг шериглерниң тулчуп турган суурларыңга мемориалдыг самбыраларны тургускан. Я.Е.Войцешкога 1993 чылда «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тывысқан.

Ол чеден хар ажа берген-даа болза, тыва эки турачыларның дайылдажып чораан черлеринге экскурсияларны чорудуп, лекцияларны номчуп, тыва эки турачыларның школа музейиниң экспозициязын Тиилелгениң 60 чылынга уткуштур делгемчидеринге үлүг-хуузн кирип чоруур. Амгы үеде ол аарып турар. Ынчангаш Тываның Чазаа бодунуң курлавыр фондузундан материалдыг деткимче кылдыр 10 муң рубль түңнүг акшаны башкыга үндүрүп берген.

Ю.ШЕЛУДЬКО.

Тиилекчилер — Кундустугунун башкылары

Сентябрь 17-18-те Каа-Хемниң Бүрен-Аксы сумузунда чурумалдыг тайга эдээ Кызык деп черге кожуун школаларының башкыларының ээлчеглиг турисчи-экологтуг следу болуп эрткен.

Бо чылгы слетту республиканың юбилейлеринге болгаш Туристтер хүнүнге тураскааткан. Ынчангаш командаларның шаа-биле белеткенгени кончуг.

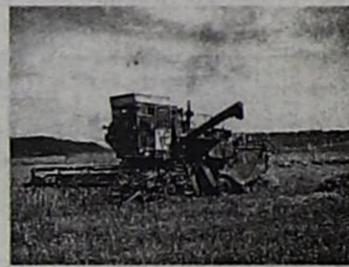
Черниң уг-шин шын илери-дири, майгыны негелде эзугаар тип белеткээри дээш, өске-даа мөөрейлерге башкылар хей-аъттыг киришкеннер. Түннелинде бирги черни Кундустуг ортумак школазының башкылар командалы ээлээн, ийги черни Сарыг-Септин 2 дугаар школазының, а үшкү черни Бүрен-Аксының ортумак школазының командалы алган. Шанналдыг

черлерни ээлээн командаларга хүндүлел бижиктерни болгаш өртектиг белектерни тывысқан.

А.ЧАЛАН-ООЛ,

Кундустуг ортумак школазының башкызы.

Дүжүм ажаалгазы

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый яамызының дүүн биске берген медээзин эзугаар алдыр, республикада бүгү хевирлерниң ажил-агыйлары болгаш чурттакчы чон тараа культураларының 11916 тонна дүжүдүн ажаап алган. Ол планның 42 хуузу болур. Бир га черден ортумаа-биле 11,4 центнер дүжүттү ажаап ап турар.

Бии-Хем кожуун өске черлерге бодаарга, шалышкын ажылдавышаан. Ооң тараажылары 3201 га черниң тараазын ажаар тургаш, бо хүннерде дооскан.

Картофель ажаалдазы барык доозулган (план 99 хуу күүсеттинген). 33547 тонна картофельди республика бо чылын ажаап алган. Ногаа ажаалдазы база адалталган (94 хуу, азы 8658 тонна).

Республика бо чылын 101 муң тонна мал чеди белеткээр планын тургаш, 103 хуу күүсеткен, азы 104 муң тоннаны кезип белеткээн.

ЮРИЙ КӨК-ООЛ.

Тос чадыр

Тываның Алдан-Маадыр аттыг музейиниң улуг залында Тожунуң чонунуң тос чадырын тос, ыяштан кылгылаан аяк-сава, хууннары, ча-согун, ая, дузак чепсээ, идик-хеви, тожу аңчыларының шаанда өлүрүп чорааны үнелиг кештер-биле, балыкчаар дериг-херексели-биле кады делгээн. Керүкчү оон дыка хей чаа чүүлдерни билип ап болур. Ол бүгүнү арат ажылдыг усшевер Сундуй Аралдүү кылган бооп турар.

Төөгүлүг чуруктар

Лектор залында ук музейиниң баштайгы директору чораан В.П.Ермолаевтиң Кызыл хоорайның баштайгы тургустунуп эгелээниң дугайында өң чок чуруктарын делгээн. Ол кайгамчык үнелиг, төөгүлүг материалдар бооп турар. Залдың бир талазында Ю.А.Косарьковтуң амгы Кызыл дугайында өңнүг чуруктарын аскан.

БОРИС ОНДАР.

ӨӨРҮП ЧЕТТИРИИШКИН

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. ООРЖАККА

Хүндүлүг Шериг-оол

Дизижигович,

Россия Федерациясының составына Тыва Республиканың бактаап киргениниң 60 чылынга, Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылынга холбашкан байырлалдарга киржиринче чалааныңар дээш өөрүп четтиришикинни сайыттын өмүнээзинден Силерге илергейлээрин чөпшээрер көрүңер.

Бистер бистин Россиявыстың чаңгыс эвиниң болгаш акы-дунмалышкы болурунун езулуг байырлалын көрдүвүс. Россияның ИХЯ-ның делегациязынга эң-не өөрүшкүлүг хүлээп алышкынын кылды.

Беседа организаастааны дээш Силерге болгаш өөңер иштинге чүректин ханызындан четтирди-вис, беседа үезинде Силернин кайгамчык черинде амыдыралдың дугайында хөйну билип

Федерация субъектилери, парламент болгаш хөй-нооти организациялары-биле харылзаалар талазы-биле департамент директорунун оралакчысы Е.ГУЗЕЕВ.

ТР-ниң Чазаанда

ЧЕДИИШКИНИНГ
ДООЗАРЫ — СОРУЛГАВЫС

Республиканың Чазааның сентябрь 21-де болуп эрткен хуралына 2004 чылда тудуг адырының ажылы-биле холбашкан элээн каш айтырыгларны сайгарып чугаалашкан.

Чазак Даргазының оралакчысы, ТР-ниң Тудуг яамызының сайыды А.Б. Свинцов хуралдың киржикчилеринге туттунуп турар 35 объектиге хамаарыштыр ТР-ниң Чазааның 2004 чылдың февраль 2-де хүлээп алганы доктаалының күөсөлдөзүнүн, а күш-культура, спортту сайзырадырының болгаш аныяктар политиказының сайыдының оралакчысы О.Ч. Ойдулаа Тывада Федералдыг тускай сорулгалыг «Аныяк өг-бүлелерни чурттаар оран-сава-биле хандыраары» деп программа-ның база ол ышкыш ипотека чээлизиин баштайгы түңнелдериниң дугайында дыңнадыгларны кылган.

Төлөвирлиг ажил хүлээнип алган организацияларның көвей кези тудуг-монтаж ажилдарының графигин сагып турар болган. Бо чылын өкпе аарыының диспансериниң немелде тудуу, Кызылда 60 болгаш 16 квартиралыг чуртталга бажыңнары, Каа-Хем суурда мун номерлиг автоматтыг телефон станциязының бажыңы, Чеди-Хөл кожуунунун Элегес суурда спортзалдыг болгаш 300 өөреникчи өөренир школа, Эрзин кожуунун Качык сумузунда Культура бажыңы туттунган болгаш ажылгалга кирген. Халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң микробиологтук лабораториязының ниити тудуг ажилдары доозулган, ооң кол корпусу дужаарынга белең, медицина дериг-херекселдери болгаш мебель аймаа саттыңган. Кондитер фабрикасында чартык фабриктар кылыр фабриканың тудуг-монтаж ажилдары доозулган, ооң дериг-херекселдин италян хандырыкчы фирма кылыр. Ындыгда болза чамдык объектилерде аңгы-аңгы чылдагааннарның ужундан тудуг-монтаж ажилдарының хуусаалары сагыттын-майн турары илерээн. Озалдап турар объект бүрүзүңге хамаарыштыр Чазактың үндүргөн доктаалдары езууга тудугларны доозарының графигтерин бадылаан.

Хуралдың түңнелдерин үндүрүп тура, республиканың Чазаа-

алган бис.

Сайыттын даалганын күөсөдир — ооң байыр чедирген сөзүглелин болгаш күзээшкенирин Силерге дамчыдып бээри менээ онза өөрүнчүг болган.

Силерниң Чазааның албан-дужаалдыг кижилериниң шын болгаш ажыктыг ажылының ачызында байырлал эки эрткен. Маңаа холбаштыр ылангыя А.В. Брокертке, Э.В. Челоковка, О.С. Севекке болгаш өске-даа эш-өөрге, Тыва Республиканың Инновация, инвестиция политиказының болгаш даштыкы-экономиктиг харылзаалар яамызының ажилдакчыларынга четтиргенивисти илереттис.

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижигович, чаагай кадыкшылды, ажил-чорудулганаарга болгаш хууда амыдыралыңарга чедишикиннерни Силерге сагыш-сеткиливис ханызындан күзедивис.

ТЫВАНЫҢ ЧОНУ ЧҮҮЛДҮГЗҮНҮП,
ДЕТКИП ТУРАР

2004 чылдың сентябрь 13-те Россия Федерациясының Чазааның калбак хуралына чурттуң Президентизи В.В.Путиниң чугаалааны эгелекчи саналдарының болгаш оларны күөсөдириниң талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның хемчеглериниң дугайында Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың республиканың чурттакчы чонунга Кыйгырыгны радио дамчыштыр сентябрь 24-те

кылган. Тываның чону ол ханы уткалыг чугааны дыңнааш, «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннардан номчааш, Президент В.В.Путиниң эгелекчи саналдарын боттандырап талазы-биле ТР-ниң Чазааның кылган ажилдарын, моон сонгаар чорудар хемчеглерни чүүлдүгзүнүп деткип турар. Бо дугайында чагааларны номчу-чулар бистиң солунун редакциязынче чорудуп эгелээн. Оларның чамдыктарын парладывис.

ХАРЫСАЛГАНЫ БЕДИДЕР

Ш.Д. Ооржактың радио дамчыштыр республиканың чонунга Кыйгырыгын дыңнааш, Президент В.В.Путиниң салган сорулгаларын күөсөдир дээш ТР-ниң Чазааның чорудуп турар хемчеглеринге каттыжып, деткип турар мен.

Делегей терроризми Россияга, ооң чурттакчы чонунга, айыылды диргелдирип, оларга удур дерзин үлгедишикиннерни сөөлгү үеде удаа-дараа кылган. Ынчангаш терроризмге удур эң-не шыңгы демиселди чорудары, Россияның айыыл чок чоруун камгалаары хуннун чугула айтыры болу берген. Ону боттанды-

рар дээш ТР-ниң Чазаа кандыг ажилдарны чорудуп эгелээнин Кыйгырыгда айткан. Кожуун, суму чагыргалары, бүдүрүлгелер, организациялар, бүгү-ле коллективтер, оларның удуртукчулары боттарының девискээрлеринге терроризмниң кандыг-даа хевириниң илерээшкенингеринге ойтур шавар харыны бээр белеткелди күштелдирер, чурттакчы чонунун айыыл чок чоруун хандырап ыдыктыг хүлээлгелин Кыйгырыгда айтканы кончуг чөптүг. Ындыг болганда кандыгдаа деңнелдиң удуртукчунун бо чугула күрүне ужу-дузалыг херекке харысалгазын бедидер,

оон эң шыңгы негелдени кылыры кончуг шын.

Бистиң школа кризиске удур план хемчеглерин ажилдап кылган, школачыларның өөрениринге, башкыларның ажилдаарына, чурттаарына таарымчалыг байдалдарны тургускан. Оон-биле чергелештир башкыларның онаашкан ажылынга харысалгазын болгаш ботсеремчелелин бедиткен бис.

Борбак-оол АРАПТАН,
Сукпак ортумак школазының директору, Тыва Республиканың Улустун башкысы.

АЙЫЛ ЧОК ЧОРУУН ХАНДЫРАР

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак республиканың девискээрин камгалаары-биле курлавырда шериг албанылардан тургустунган батальонун командьлал-штаб өөредилгезинде киржип турар дайычлары-биле сентябрь 24-те ужурашканын дыңнаткан болгай бис.

Тыва Республиканың шериг комиссары С.В.Тарулин ужуражылганын эгезинде эрткен чылын тургустунган батальонун кол сорулгазы — Төрөөн чуртун камгалаары, ындыг болганда дайынчы белеткелди экижидери чугула айтырыг, мону барымдалааш, шериг өөредилгезин эрттирип турарын айткан. Шериглерниң дайынчы аргашинээн бедидери-биле өөредилгени Сибирьниң шериг округунун девискээринге чорударын уламчылаарын ол дыңнаткан.

Ш.Д. Ооржак ужуражылгага чүве чугаалаан. Соңгу Осетияның Бесланга дерзин террористерни үлгедишикиннеринге хамаарыштыр РФ-тиң Президентизиниң чонга Кыйгырыгында, бо чылдың сентябрь 13-те РФ-тиң Чазааның калбак хуралына В.В.Путиниң чугаазында айткан терроризмге удур демиселди күштелдирер дугайында салган чугула сорулгаларын күөсөдир дээш кандыг хемчеглерни ап турарына ол доктааган. Президент хамыктын мурнунда күөсөкчи эрге-чагырга органнарының харысалгазын күштелдирер айтышкынын берген. Ону боттандыраары-биле ТР-ниң Чазаа тодаргай ажилды

чорудуп турарын чугаалаан. Чазак Даргазындан эгелээш, суму чагыргаларының даргаларына чедир чурттуң айыыл чок чоруун хандыраарына ээ-харысалгазын бедиткен.

Терроризмниң кандыг-даа хевириниң кыжанышкынын ойтур шаварына белең эргелеп-башкарылганын кризиске удур системазын тургузарын Шериг-оол Дизижигович чугаазына чугулаалап айткан. Республиканың Хөй-ниити айыыл чок чорук чөвүлелиниң бо чылдың сентябрь 16-да болуп эрткен хуралына бо талазы-биле комплекстиг хемчеглерни ажилдап кылганын, ТР-ниң Чазаа чер-черлерде күөсөкчи эрге-чагырга органнарына кризиске удур планнары ажилдап кылырына база оларны күөсөдиринге боттуг дузаны чедирип турар. Хамаатыларның айыыл чок чоруун хандыраар хемчеглер алдыңган. Чонну сут, чылыг, чырык, газ-биле хандыраар ажилды күштелдирген. Кризиске удур планнарда школа назыны чөптөөн урулгар албан черлериниң, школаларның, өөредилге черлериниң, эмнелгелерниң, культура болгаш спорт албан черлериниң бажың-балгадының айыыл чок чоруун

хандыраарының хемчеглери кирген. Хөй чон чыгыр магазиннерне, рыноктары камгалаарына кичээнге салдыңган. Оон өске-даа чурттуң айыыл чок чоруун камгалаар дээш чорудуп турар, моон сонгаар-даа кылыр чугула ажил-херектерни ол чугаалаан.

Чурттуң камгалааны күчү-күжүн быжыглаарынче В.В.Путин улуг кичээнге салганын Чазак Даргазы айтыркаш, ону боттандыраары-биле 2006 чылда шериг херезнге чарыгдар акша-көпеекти бюджетте көвүдеткенин, шериг албаныларның хандырылганын экижидер хемчеглерни алганын чугаалаан. Шериг албанылар Төрөөн чуртун камгалаар, чонун амыр-тайбын чуртталгазын хандыраар ыдыктыг хүлээлгелин. Бо кончуг харысалгалыг херекти боттандыраарда олар дайынчы арга-шинээн, билин, мергежилдин доктаамал бедидер сорулгалыг. Ону боттандыраары-биле командьлал-штаб өөредилгелерин эрттирип турар. Курлавырда шериг албанылар анаа идепкейлиг киржиринче Чазак Даргазы кыйгырган.

Республиканың шериг комиссары С.В.Тарулин ужуражылганын түңнелди үндүрүп тура, РФ-тиң Чепсектиг күштериниң кылып чоруткан ажилдарын, моон сонгаар сорулгаларын ужуражылганын киржикчилеринге допчузу-биле таныштырган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

КАТАП БОЛДУНМАС

Бесланга болган террорисчи үлгедиг соонда радио, телевизордан медээлерни доктаамал дыңнаар апардым. Соңгу Осетияның хөй нация чонунга, ылангыч бесланчыларга, Россияның, ол хамаанчок даштыкы чурттарның чоннары безин материалдыг болгаш моральдыг деткимчени аажок көргүзүп тур. Тывам чону 100 муң рубльди чыггаш, ол республикага база чорутканын ТР-ниң Чазааның Даргазы Шериг-оол Ооржактың «Шын» солунун эрткен үндүрүлгезинде парлаан Кыйгырыгын номчааш, сеткилим өөрдү.

Шериг-оол Дизижиговичиниң чугаазын бүрүнү-биле деткип тур мен. Чазак Даргазы «... оларның (азы террорис-

терниң) сорулгазы болдингир турган — акы-дунмалышкы чоннарының аразында чөрүлдээни күткүп тургаш, Россияның буступ-буураашкынын чедип алыры» деп чөптүг чугаалап турар. Эрткен дыштаныр хүн-нерде АКШ-тын Президентизи турган Рональд Рейганың администрациязының удуртукчулары улуг ССРЭ-ни бузар дээш экономиктиг терроризмни канчаар чорудуп турганын көргүстү. Бо удаа шажынчы магнаттар база бистиң экономиктиг кошқаавысты ажылаар бодап турарлар. Олар экономикавыс дыка быжыг эвес-даа бол, сөөлгү каш чылдар иштинде чоннарывыс найыралы каң дег быжыккан деп чүвени уттуп турарлар. Террористер-

ниң бо оралдажышкынынарындан чүү-даа үнмес!

Мен Беслан хоорайны мурнунда-ла билир турдум. Бирээде, Кызылда ол черге бүдүргөн водкалары садып турар. Шынарының талазы-биле дадагалзалдыг араганы садып ишпейн-даа чорумза, Соңгу Осетияда Терек хем унунга төрүттүнгөн осетин сөөктүг Эмма Цаллагава башкы мени Тес-Хемниң Теректиг хемни кыдыында школага орус дылга «хлеб дилеп чиптер» кылдыр өөредип каан. Оон бээр он-он чыл эрте-даа берзе, башкым утпаан мен. Бо берге үеде оон холун тутсумза деп бодап тур мен.

Мерген ЧООДУ.

Кызыл хоорай.

Ю. СУЧКОВ.

Ук бүдүрүлгеге 19 чыл ажылдаан шевер даараныкчы Диизенмаа Куулар.

ТАНЫЖЫҢАР: ДААРАНЫЛГА ФАБРИКАЗЫ

барык 25-30 чыл ажылдап турар, уран-шевер даараныкчылар бар болганы-биле кандыг-даа нарын хепти ынаар чагыдып болурун директорнуң бүдүрүлгө талазы-биле оралакчызы Любовь Дамдын-ооловна Дамба-Хуурак онзалап чугаалады.

Бисти бо удаада национал тыва хеп даарап турар шевер даараныкчылар сонургадып турган. Любовь Дамдын-ооловнаның дузазы-биле ындыгларны тып алдывыс. Хөлчөк улуг залда даараныр машиналар артында ажылдаан хей даараныкчылар аразында Хорагай Чамзырын

тыва нацияга хамаарыштыр бир улуг ажыдышкын болурунга ыяк бүзүрээр мен. Амгы үеде тыва хептерни чүгле артистер эвес, анаа кедери-биле аныяк эр, кыс кижилерниң даарадып азы садып ап турары өөрүнчүг бооп турар. Ол бистиң национал культуравыстың катап хөгжүп эгелээниң херечизи ол. Ооң дараазында Наташа Бюр-оол тыва өг иштиниң көжегезин даарап ор. Көжеге даарап орап пезүнүң чечектери дыка чараш болган. Ындыг чараш көжегелиг өгге суг кирер болза, бир-ле чечектиг аянда-биле демей апаар

Кызылдың дааранылга фабриказы – республикада мурнакчы бүдүрүлгелерниң бирээзи. Аңаа даараан идик-хеп аймааның шынары эки, быжыг болуп турарын кижиге бүрүзү билир.

Ынчалза-даа чаңгыс ол-ла деннегел турбайн, чаа, чогаадыкчы езу-биле ажылдаар, хүннүң-не чаа аргаларны, чаа чүүлдерни тып ажылдаар апаарын ук бүдүрүлгениң чаа директору Мерген Шириин-оолович Очур чугаалап олурду. Ол чаа-ла ажылдап эгелеп, бүдүрүлгези-биле таныжып, ында ажылдакчылар-биле чаа

ажыл-агыжы байдалды тургузуп эгелээн. Ынчангаш чаа директор бир-ле чаа ажылды эгелээр боор деп ук бүдүрүлгеге даараныкчылар идегеп турар. Ук бүдүрүлгеге бо хүннерде 60 ажыг кижиге хаара туттунган. Чаңгыс ээлчегде ажылдап, чондан, бүдүрүлгелерден келген чагыгларны даарап күөседип турар болдулар. Бүдүрүлгеге

Кызылдың дааранылга фабриказы КУБ-тун чаа директору М.Ш. Очур.

быжып каан торгулардан тыва хеп даарап олур. Херээжен кижиге тыва национал торгу платьениң херээ белең, ам ченерин тудуштур даарап олур. Тыва хеп даараары берге бе деп оон сонургадывыс. Өске хептерге көөрдө, тыва хеп даараары дыка нарын, тускай национал утка-шынарлыг, технологиялыг дээрзин аныяк даараныкчы онзалап демдегледди. Ылаңгыя чеңи, моюндуруу суг бир онзагай арга-биле даараваз болза, хевир кирбейн баар. Оон ыңай дошка өөктер баглаарына хей аргадуржулга херек. Бот дугайты бодап көөрүмгө, дошка чүгө өөктерге эвес, бөртке база чоруур, ынчангаш тыва национал аян-хевирниң бир онзагай уткалыг шынары хевирлиг. Дошканы канчаар баглаарының аянын эртем езугаар шинчилээр болза,

боор. Ук бүдүрүлгеге 19 чыл ажылдаан Диизенмаа Куулар тыва өгүнү даштыкы шывын даарап ор. Ол дыка нарын ажыл. Кадыг брезент материал-биле дааранырын эң бедик мергезилдиг мастерге дагзыр. Хоочун даараныкчы З.Х. Аракча бичи уругларга болуктар даарап ор. Болуктарның хаайларын тыва идикти ышкаш өрү баштандыр даараан. Тыва кижиниң идииниң бажы безин ракета ышкаш дээрже угланы берген чоруур. Ол дээрже тыва национал мезү-шынарның өрү чүткүлдүүн көргү-

Россия чергелиг конкурстарга бүдүрүлгениң шаңналдары.

зүп турар.

Национал хеп, онзагай уран дааранылга дээш Кызылдың дааранылга фабриказы бүгү Россия чергелиг конкурстарга киржип, үргүлчү тиелекчи бооп келгенин ында шаңнал-макталдар бадыткап турар.

Борис ОНДАР.

Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

Даараан хептерниң көрүлдези.

Национал тыва хеп даараар мурнакчы ажылчын Хорагай Чамзырын.

АЪТ ЧАРЫЖЫ – ЧАРАШ МАРГЫЛДАА

Республиканың юбилейлерин болгаш Наадым-2004-тү байырлап эрттирдивис. Тыва чоннуң сагыш-сеткилинге эң-не чоок — аът чарыжы болгаш мөге хүрежи чокта кандыг байыр-наадым турар боор. Бистиң республикага бо сөөлгү он чылда аът спорту биле национал хүреш канчаар-даа аажок сайзырап келген, аңаа сонургалдыглар ону эскерип турар. Ынчалза-даа аът чарыштарын эрттирип турарының шынар, хевир мээң сеткилинге арай таарышпас апарганын аът спортуң удуртукчуларына чугаалаксадым.

Улуг челер, чыраалаар болгаш аныяк челер, чыраалаар аъттар ээлери боттары аразында аът чарыштырарын организастап эрттирип турар комиссия кежигүннери-биле таптыг сүме-

лежип дугурушкаш, чоруктук малдарны долгандыр эвес, узунунга чарыштырар кылдыр доктаадып шиитпирлеп алза кандыгыл деп саналдыг мен. Чыраалаар болгаш челер аныяк малдарны узунунга – 10 км, чыраалаар база челер улуг аъттарны база-ла узунунга – 15 км чарыштырза, кончуг таарымчалыг, көрүштүг болур.

Долгандыр салган аъттарны кижиге эскерип көөрге, чарыштырып көрбээн улуг-даа, аныяк-даа малдар чыылган көрүкчүлөр чоогунга келгеш, чамдыктары шуут буруп, сынып туруптар таварылгалар үргүлчү болур. Факт-барымдаа болуру-биле биринчи чижекти сөөлгү Наадымдан көрээлинер.

15 км-ге долгандыр чарыштырган чыраалаар улуг аъттар

аразынга Кызыл кожуунун Кур-Чер сумуздундан бора аът финишке чедир көзүлдүр-ле эрткеннин көрүкчүлөр эскерип турда, судьяларның бирээзи албан-биле манап тургаш, бир-ийи метр хире черге даалыктадыпкаш, эрте халый бергенин билип тура-ла, байзаны (1-ги чер дээш) Баян-Тала аъдының мунукчузунга тутсу каапкан. Судьялар коллегиязын дараазында чылдарда болуп эртер аът чарыштарына мындыг чараш эвес чүүлдерни катаптавазын дилеп каалынар.

База бир чижек. Улуг аъттар чарыжына бора аът финишке чедир каш-ла базым артканда, улус чанынга келгеш, буруп турупкан. Адыгузун мал чүнү билир. Ээзи оол дүже халааш, соондан сывыртаптарга, хөөкүй мал бодунуң челижи-биле финишче 5

дугаарында кире маңнап келди.

Бо ийи таварылганы чылдаган кылгаш, аъттарны узунунга чарыштырарын саналдап орап журурум ында.

Чүс-чүс көрүкчүлөр саадаар олуттарлыг ипподром катап тудуп, бюджет акшазын “агаарже” чарыгдарының орнунга, чүгө “Старт”-“Финиш” айыткан “бөдүүн” шөлге аът чарыжын организастап эрттиргени ажыктыг болгу дег.

Чарыштырар малдарның ээлери болгаш судьялар үешакка база чагыртып өөренири күзенчиг. Аът чарыжы узаарга, шыланчыг чорду. Чарлаттырган шак соонда чарышче аъттар немей кирибес болза эки.

Узунунга чарыштырып чоруп орган челер, чыраалаар болгаш чүгүрүк аъттарны шыырак про-

Номчукчунуң саналдары

фессионал операторлар киночурукка тырттырып каан болза, бо юбилейлиг байырлалдарны эрттирип демдеглээнивис төөгүгө артып каар.

1997 чылдың Наадымын Чадаанадан Кара-Монгуштун тырттырып кааны видеокассетаны чон ам-даа көрүп турар, а харындаа кожаларывис моолдар безин ону алгаш, мага хандыр көргөн боор чорду. Ынчангаш аът чарыштарына салыр чүгүрүк малдарның ээлери база дараазында чылдарда эртер маргылдааларының оргкомитеттериниң удуртукчулары бо чүүлдү номчааш, ыяап-ла бир түннелди үндүрер боор деп улуу-биле идегедим.

Танов ЧИГДЕН,
хоочун спортчу.

УЛУГ ИДИГНИ БЕРГЕН

(Төнчүзү, Эгези 1-ги арылда).

кижиге угаан, эки чүүлдү хевирлээринге улуг ужур-дузальг номну кижиге бүрүзү номчурунга ынак болгай, бөгүн силерде чүгле албан езузу-биле конференция эртип турар эвес, а бот-боттарыңар-биле сагыш хандыр чугаалажыр байырлалыңар-дыр, а байырлалче хол курут келбес болгай дээш «Тываже аян-чорук» деп дискини белекке берген.

Пушкин аттыг национал библиотеканың директору О.В.Фенцель «Тываның библиотека херээниң сайзыралының онза чугула айтырыглары» деп дыңнадыгны номчаан. Төөгү эртемнериниң доктору М.Б.Кенин-Лопсанның «Тыва чоннун

Тес-Хем кожунунун төп библиотеканың ажылдакчылары.

чуртталгазында ном болгаш номчулга» деп темага дыңнады онза солун, өөредилгиг. Санкт-Петербург хоорайда Россияның национал библиотеканың сектор эргелекчизи, педагогика эртемнериниң кандидады Е.К.Высоцкаяның «Библиотека

кадрлары: тускай эртем болгаш өөредилге», төөгү эртемнериниң доктору, профессор С.А.Пайчазенин «Моолда орус ном. Россия биле Моолдун ном культуразының талазы-биле кады ажылдажылгазының перспективалары», шүлүкчү, филология

эртемнериниң кандидады, ТКУ-нун тыва фольклор кафедрасының башкызы, доцент С.С. Комбунун «Библиотека — студентилерниң өөредилге болгаш кижизидилгезинге информастыг курлавыр» деп илеткелдерин база оон-даа өске нийтизи-биле 16 дыңнадыгларны конференция үезинде киржикчилер дыңнаар аргалыг болган. Моолдан келген аалчы Загд Цэндрагчаа (13 чыл Улан-Баторнун национал библиотеканын удурткан): «Моолга национал библиотека 1921 чылда тургустунган. Анаа чедир ол хүрээниң чаңгыс библиотеканы бооп турган, оон эгелээш-ле бистиң библиотеканы бурунгу, эрги шагның номнарын шыгжап турар. Ол дээрге Чингис-Хааның дугайында номнар болгаш алдын, мөңгүн, жемчүг болгаш өске-даа үнелиг даштар ажыглап тургаш кылган ховар номнардыр. Архив хевиринге ховар номнарын шыгжап ап турар бис. Бисте 6 млн. ном бар, оон иштинде 50 муңу хол-биле бижиттинген. Оон ыңай 2 млн. тибет база 4 млн. өске дылдар кырында бижиттинген номнар бар. Амгы үеде Национал библиотека болурундан ангыда, Моолдун шупту библиотекаларының методтөвү база болуп турар бис. Бистиң ажылдакчыларымыс болгаш номчукчуларымыс даштыкыдан ном чагыдып алып аргазы бар. Доктаамал конференцияларны, курстарны эрттирип келген бис.

Ховар номнарын хол-биле ажылдаарыңа бербейн, оон компьютерге кылган хевирин берип турар бис. Компьютер техниказы-биле бистиң библиотекаларымыс эки дериттинген. Эрги номнарның баштайгы хевирин тургузар лабораториявыс база бар. Библиотеканың 200 ажылдакчызының 80 хуузу даштыкыга эртем чедип алган. Бистиң библиотекаларымыс бижик билбес чорукту унуткаарыңа дыка улуг үлүг-хуузу кириген, ам-даа эртем чадазы чедип алып дээн кижилерге дузалажып чо-

руурлар. Чоокку үеден бээр бистиң аравыста харылзаа шуудай бээр дээрзинге бүзүрээр мен. Бисте ам безин тыва студентилер өөренип турар болгай, аравыста садыглажылга харылзаазы база

Бии-Хем кожунунун төлээлери.

шуудаан. Силерниң библиотека ажылдакчылары биске 2-3 хүн ишти кээп, дуржулга солчур болза ажырбас. Силерге шупту чүүлдерге экини, ажылыңарга чедишикни күзедим» — деп чугаалады.

Республиканың библиотекаларының аразыңа оларның ажыл-чорудулгазыңа хамаарыштыр база аш-чемге мөөрейни чарлаан турган. Дериттинген материалдардан алгаш көөрге, библиотека бүрүзү бодунуу-биле ажылының угланышкынын чаартып, үргүлчү дилээшкинде ажылдап турар дээрзи көскү чорду. Ылаңгыя Бай-Тайга, Чеди-Хөл, Барыын-Хемчик, Каа-Хем, Улуг-Хем, Кызыл кожуннарын демдеглезе артык эвес. Эндээре ажылдыг библиотека дээш мөөрейге бирги черни кымга-даа тывыспаан, ийги черни Эрзин кожун, үшкүзүн Кызыл алгаш, 500-500 рубльдер-биле шаңнаткан. Аш-чем конкурзунга бирги черни Бии-Хем кожунунун төп библиотеканы алгаш, 700 рубльди алган. Ийи дугаар черге Чөөн-Хемчик кожунунун төп библиотеканы төлөптүг болуп, 300 рубль-биле шаңнаткан. Конференцияның ажылыңа 400 хире кижиге киришкен. Библиотека ажылдакчыларының моон-даа сонгаар эки ажылдаарыңа кон-

ференция улуг идигни бергени чугаажок.

Алдынай СААЯ.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУН тырттырган чуруктары.

САЙЗЫРА-ЛА, КЫЗЫЛ

Найысылал Кызыл байырлалыңа белеткенип, кудумчулары, сесерликтери улам аян кирип, шевергин аларган.

Моон мурнунда сеткилимден хүлээп албайн турган чүүлүм бар. Хуу сайгарлыкчылар каът бажыңарның бирги кадын садып алгаш, боттарының туразы-биле кудумчу талазынче эжикиер

кылып, садыглар ажыдып ап турарыңа шала таарзынмай турган мен. Чогум тууйбулар биле эптеп, тудуп үндүрген бажыңарның адаан азы подвал талазын үреп касканнай бербес болза, улуг айыыл чок-ла ышкаш. Бетондан шуткуп каан ханаларлыг панель бажыңарны ыңчап болбас. Чүге дизе бетон ханаларның

иштинде демир хана-карактар-биле тудуштуруп каан. Адаан ояр болза, бүдүн бажың буступ болур.

Бодап көөрге, шупту чүве өйлүг, чижектиг-ле болгай. Бажың саныңа шууштур-ла садыглар колдааш туруп бээрге, чиктигимээр-даа ышкаш. Бирээде, кол-кол кудумчуларга чаңгыс

Чагаалар аразындан

черге хөй садыглар мөөңежирге, садып алыкчыларга таарымчалыг бе ыңчаш? Ийиде, өске кыдыг черлер ээнзиреп калбас бе? Шак ыңдыг хөөн-биле таарзынмай турган мен.

Ам ук хуу садыглар чанында чадаг кижиге кылаштаар оруктарны, шөлдерни чараштыр плиталап, ук садыгларның эжикиериниң кирер черлеринде чараш

аян-хевир-биле кылгылаан архитектураларны көргөш, кижиге өөрүүр-дүр. Кудумчунун аян-хевирини безин өскөрлү бээр. Ынчангаш хоорайга амгы үениң тудуг материалдарын хөйү-биле ажыглаары эргежок чугула бооп турар. Кызылымыс сайзырап-ла турзунам.

Юрий КҮНЖЕП.

Кызыл хоорай.

НАЙЫРАЛДЫҢ ЭЛЧИННЕРИ

Чүгле бистиң чуртувуста база эвес, харын бүгү делегейде ады-сураа алгаан сураглыг кижилер Тываны, ооң иштинде Кызылды, улуг сонуургал-биле кээп көрүп, чоннуң амыдыралы-биле таныжып чораанын чон эки билдир болгаш сактыр. Ол дугайын солун-сеткүүлге, номнарга үргүлчү бижип турар. Ол чүүл безин орус, тыва чоннарның шаандан тура-ла найыралының быжыг чораанын херечилеп турар дээр болза, чазыг чок боор. Мен база силерниң-биле каш сактышкынымны үлежир бодадым, хүндүлүг номчукчу.

2004 чылдың август 19-түн "Шын" солунда Кызыл хоорайдан Мартын Сандай-оолдун "Сукпак биле Кызыл аразынга турган" деп чүүлүн улуг сонуургал-биле номчудум. Шынап-ла, Красноярск хоорайның агаардан камгалал күштериниң полугунуң радиолокация ротаы 1960 чылдардан бээр Сукпак биле Кызыл аразынга турган чүве.

1964 чылдың күскээр чайынында (ынчан партия Кызыл хооркомунуң ийиги секретарына ажалдап турган мен) Кызылга маршал кижжи кээр деп, медээ келген. Ооң келириниң чылдагааны — ССРЭ-ниң АКШ-биле чорудуп турганы "соок дайыны" болгаш Совет Эвилелиниң Кыдат-биле аразында нарын байдалдың ужуңдан Тывада турар кол стратегтиг объектилерниң бирээзи болур ук ротаның хыналдазын чорудары хевирлиг чораан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде шериг командьлакчыларының бирээзи, маршал К.С.Москаленкону ынчан хей-ле генералдар үдеп чоруур чүве. Ол генералдарның түр када кылып каан индирже анык солдаттардан-даа артык чийк адак үне халчыл турарын көргөш: "Шериг чуруму ындыг шыңгы-дыр аа" деп магадап чугаалажып турдувус.

Кызылга турган ротаның солдаттары-биле ужуражыр дээш ол кезекке К.С.Москаленко, С.К.Х.Тока, Х.А.Анчымаа, Б.Ш.Долчанмаа, Ю.Г.Путинцев, Тываның Күрүнениң айыыл чок чорук комитетиниң даргазы (атсывын сагынмай-дыр мен) база мен чеде берген бис.

Маршал К.С.Москаленко ротаның офицерлери, солдаттары-биле ужуражып чугаалажып турган. Митинг-даа эрттирген бис. К.С.Москаленко маршал

чазык-чаагай, хөглүг-баштак кижжи болган. Бистерниң шуптувус-биле чугаалажып, ажал-амыдыралывысты сонуургап айтырган. Маршал-биле кады солдат дүштеки чемни база чидивис. Ооң-биле кады тырттырган чуруктарывыс эвээш эвес, оларның бирээзин бо материалда коштум.

Кызылдың ном үндүрер черинге ажалдап чораан хоочун болганымда, еске бүгү кижилер дег, орус, тыва литературага аажок ынак, сонуургаар мен. Ооң кадында өөм ээзи база чогаалчы, ооң-биле литература айтырылганы бо-ла сайгарып чугаалажы бээр бис.

Тывага чораан улуг орус чогаалчылар дугайында каш чижектен кирип көрейн. 70 чылдар үезинде Пенза хоорайга эртем-практиктиг конференцияга чорааш, М.Ю.Лермонтовтуң Таркан суурда кода-музейин көрдүм. Бо чылдың октябрь 15-те улуг орус шүлүкчү М.Ю.Лермонтовтуң төрүттүнгенинден бээр 200 харлаанын демдеглээр. Чорук аайы-биле чорааш, ону барып сонуургап көөрүн номчукчуларга сүмөлээр-дир мен.

Тывага Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде билдингир орус чогаалчылар С.П.Щипачев, В.М.Кожевников, С.П.Гудзенконуң кээп чорааны бистиң культурулуг төөгүвүске балалбас исти арттырган.

Степан Петрович Щипачев Тывага дайын үезинде кээп чораан. Аалдарга баргаш, совет дайынчыларның маадырлыг чуруктарының дугайында чугаалап, бодунуң шүлүктерин номчуп берип, араатарның фронтупе чорудуп турар мал-маганын, белектерин сонуургап турган. Ынчан ол Тывага болгаш тыва чо-

гаалчылар дугайында шүлүктерни бижээн.

1943 чылда С.П.Щипачевтун чоруур үези чедип келген. С.К.Х.Токага баштаткан Тываның делегациязы Брянск фронтунуң белек чедирери-биле чоруур деп белеткени берген. Ол делегацияның составына бистиң кырган-ачавыс, Кызыл-Эник Кыргысовичиниң ачазы Михаил Сувакович Кудажы база чораан. Ол Степан Петрович база оларның-биле кады чорупкан деп чугаалаар кижжи. Шушенскооге доктаап турган үезинде Щипачев "Шушья чадыр" деп шүлүглелин

Петрович туруп келгеш: "Биче-буурай тыва бир шагда күчүлүг Россия-биле салым-чолун када бээр" дээрге, адыш часкаашкыннары кулак уюк турган дээр.

С.П.Щипачевтун соонда Тывага В.М.Кожевников кээп чораан. Вадим Михайлович база-ла тыва араатарның аалдарына барып, чогаадыкчы ажылы болгаш совет дайынчыларның маадырлыг чуруктарының дугайында чугаалап берип турган. Тыва араатарның фронтупе дузаламчы кылдыр аш-чем, мал-маган, өлүк тывыжын харам чокка берип турарына өөрүп четтир-

чогаадып эгелээн. Сөөлүндө барып ол чогаал дээш С.П.Щипачев сталинчи шаңналды алган.

Красноярскиге четкеш, үдеге-шайлалга организаастаан чүведир. Бистиң кырган-ачавыс хурал-суглаага сөс чугаалаарда, кончуг чечен-мерген кижжи джир. Ук шайлалгага ол: "Улуг орус улус биле бис, тывалар, чангыс хемнин суун ишкен бис, чангыс дагның эдээн чурттаан бис" дээрге, улус адыш часкап, магадап турган. А Степан

генин илередип турганын кырган-ачавыс бо-ла чугаалаар.

В.М.Кожевников бистиң кырган-ачавыстың аалына кирип, аштанып-чемненип, тыва араганы-даа чооглаан дээр. Ол Тожуга база чораан. Вадим Михайлович бистиң кырган-ачавыс дугайында "Дузаламчы" деп аттыг очеркти дайын үезинде "Огонек" сеткүүлүнге парлаткан. В.М.Кожевников еске тыва чогаалчылар ышкаш Тыва дугайында чогаалдарны база бижигилээн.

Эрткен
чылдар —
байлаавыс

1948 чылда Семен Петрович Гудзенко Тывага келгеш, эвээш эвес ажалды кылган. Тывада С.П.Гудзенконуң барбаан-четпезен чериниң чогуң Ю.Ш.Кюнзегеш бижээн. Чадаана, Шеми, Сүт-Хөл чедир кезип каапкан. Сал бадырар катерге олурупкаш, Би-Хемни өрү чоктап, Ырбанда ышчыларга, Азаста башкыларга, Ийде аңчыларга, Адыр-Кежигде малчыннарга ужуражып чораан. "Тожу" деп орук демдеглели ынчан бижиттинген. Ийи-Талда колхоз дугайында "Колхозка байырлал" деп очеркти "Тувинская правда" солунга парлап үндүрген. Ол колхозту ынчан бистиң кырган-ачавыс Михаил Сувакович Кудажы даргалап турган. Семен Петрович Тывага чорааш, тыва чогаалчыларның чогаалдарын очулдургулаан, а тыва чогаалчылар база оон шүлүктерин очулдурганнар. "Сталинское пламя" солунга тыва чогаалчыларның чогаалдарын сайгарган тускай чүүлү парлаткан. Ооң "Оруктар" деп шүлүктөр болгаш шүлүглелдер чындызы тыва дыл кырынга 1979 чылда үнген.

1981 чылда Салчак Калбакхөрекович Токаның 80 харлаанына Сергей Владимирович Михалковтун кээп чорааны уттундурбас болушкун бооп арткан. Ол орус болгаш тыва чоннарның найыралын быжыглаарына, тыва литератураның хөгжүлдезинге улуг идигни берген. Сергей Владимирович бистиң өг-бүлевиске кирип, ажы-төлүвүс-биле таньшкаш, бодунуң номнарына адын салгаш, белекке берген. Оларны бис үнелиг эртин дег кадагалап чоруур бис.

Орус чоннуң кайгамчыктыг кижилери бистиң Тывавысты, Кызылывысты сонуургап кээп, чон-биле быжыг найыралдыг харылзааны мынчаар тудуп чорааннар. Олар "найыралдың элчиннери" деп атка езулуг-ла төлептиг болганнар.

Сарыглар КУДАЖЫ.
ТР-ниң алдарлыг ажалдакчызы.

КИРЖИЛГЕВИС ЭКИ БОЛГАН

Бо чылдың июльда Тыва Республиканың Хереглекчилер ниитилели бодунуң 80 чылдаанын байырлаан. Ооң-биле кады Тыва Республика бодунуң Россия Федерациязының составынче киргенинден бээр 60 чылын, Кызыл хоорай бодунуң 90 чыл болганын демдеглээн.

сорулганын, уун салбайн, чоннуң сонуургалына хей яныз социал хүлээлгелерин күүсеткен.

Ук төөгүлүг байырлалдарга республиканың кооперация ажалдакчылары бедик көдүрүлүшкүн-биле белеткенип, төлептиг ужуражыр дээш бүгү күжүн үндүрген. Байырлал дээрге чүгле өөрүп байырлаар үе эвес, күш-ажылды түннүэриниң чылдагааны болгай. Бо талазы-биле Хереглекчилер ниитилелиниң чоргаарланыр чүүлү бар. 2004 чылдың эрткен 8 айында ниити кылыр ажалдың планын 110,3 хууга күүсеткен. Бараан эргилдези 102,8 хуу, ниити чемненитге черлери 126,9 хуу ажалдаан. Эрткен чылга деңнээрге, кооперация бүдүрүлгелери чоннуң хереглединге аш-чем бүдүрүлгезин 43 хууга бедиткен. Далгандан хлеб болгаш еске-даа кылыгларны 2463 тоннаны бүдүргөн. 72,5 муң консерваларны кылган. Эрткен

чылга деңнээрге, 51,9 муң консервалар хей болган. 123 тонна кондитер кылыгларын, 55,4 тонна чартык фабрикат кылыгларын бүдүргөн.

Көдээ чоннуң амыдыралын экижидер талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Бо чылдың бирги чартынында чоннун бүгү тала-биле херегледин хандыраарына 341 бүдүрүлгелерни тургускан. 10,3 млн. рубльдиң төлевирилг ачы-дузазы көргүстүнген. Саң-хөө талазы-биле республиканың Хереглекчилер ниитилелиниң ажалының кол угланьышкыны — карылгаларны болдурбазы. Чылдың бирги чартынында Хереглекчилер ниитилелиниң 12 бүдүрүлгези орулгалыг ажалдаан. Оон ыңай Кызыл хоорайның кедээзинге, Тос-Булакка, сентябрь 9-10-да "Өг хоорайга" дыштанганнарны аш-чем-биле хандыраарына Хереглекчилер ни-

итилели эң идепкейлиг киришкен. Хову байдалына чыылган хей чонну Чадаананың хоорпо, Бай-Тайганың, Чаа-Хөлдүн, Эрзинниң кожполары, Арыг-Үзүүнүн, Кызылдың көдээ садыглары, "Оптоый рынок" бергелерге торулбайн, аш-чем-биле хандырган. Аңаа аш-чем хей, тыва национал, орус кухня-даа бар турган.

Хереглекчилер ниитилелиниң беш бүдүрүлгези: Каа-Хем кожпо, Бай-Хаактың көдээ садды, Кызыл хоорайның кооператив садды, Аш-чем комбинаты, болгаш "Оникс" "Байырлалдың леви" деп ярмарка-делгелгеге эң тергин киришкен. Борта Хереглекчилер ниитилели тыва болгаш орус аш-чем бараанының хей хевирин, хлеб, булочка аймаа, кулинар, кондитер кылыглары, колбаса, консерва дээш, хандырылганын эң бедик культурулуг деннелин көргүскеннер. "Эң эки хлеб бүдүрүлгези" деп

номинацияга Каа-Хем кожпозу бирги черни, "2004 чылдың көрүкчүлериңиз ынакшылын" "Оникс" алган.

Тыва Республиканың Чазаа, Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту деткир талазы-биле яамызы, Кызылдың хоорай чагыргазы республиканың Хереглекчилер ниитилелинге байырлалдарның чедишкенин эртеринге эң идепкейлиг киришкени дээш өөрүп четтирип, бедик үнелелди берген.

Тыва Республиканың Хереглекчилер эвилелиниң чөвүлели байырлал хемчеглеринге идепкейлиг киришкени база чонну аш-чем-биле хандыраарына көргүскен ачы-хавыязы дээш, бүгү хереглекчилер ниитилелдеринге, бүдүрүлгелерге өөрүп четтирип тур. Ынчангаш кооперация ажалдакчыларына чаагай кадыкшылды, Хереглекчилер ниитилелиниң сайзыралына ам-даа хей үлүүн кириерин күзеп тур бис.

Хонук-оол МОНГУШ.
Тыва Республиканың Хереглекчилер ниитилелиниң даргазы.

Тываның сайзыралына 1944 чылда ТАР-ның Россияның составынче эки тура-биле киргени дыка улуг рольду ойнаан. Ол чорук республиканың амыдыралының бүгү талаарын үндезини-биле чаартырының эгезин салган. Төөгүнүн 60-на чыл улуг эвес кезинде эрги көшкүн амыдыралдыг черге чаа-чаа хоорайлар, суурлар туттунуп, көшкүн малчыннар сайзырангай күш-ажылдың кижилери болуп, колхозтар, совхозтар тургузуп каттыжып, бижик, эртем-билиг болуп, мурнунда туруп көрбээн мергелдерни чедип алган. Бүдүрүлгениң дүрген көдүрүлүшкүнү, көдээ ажал-агының үндезини-биле чаартынышкыны, чоннуң амыдыралының кайгамчык өскөрлишкени, бо бүгү чаа салгалдарның караанга болуп эрткен.

Республиканың сайзыралы-биле деңге тыва кооперация узун болгаш берге орукту эртип, бедиктерже "ужуп-даа", онгарларже дүжүп-даа, частырылганы хейнү көргөн. Ол бүгү турза-даа, чондан төрүттүнген хереглекчилер кооперациязы хей-ниитиге бараан болур кол

*Бажым суйбап, эргеледип,
Партага олуртуп каан.
Баштай мени хүлээп алган
Башкым черле утпас-тыр мен.*

Бо шүлүк одуругларын республиканың хоочун башкыларының бирээзи болур Опааш Күжүүевна Ондарның шыгжап чоруур чурук альбомунун бир арнында өөреникчи хол үжүү-биле бижип каан. Башкы бичии эге классчы уругнун кайы шагда бижип кааны шүлүүн амдаа камнап, кадагалап чоруунда база утка-ла бар. Бир-гиклассчы баштайгы башкызын утпас, а башкы кижиге ооң баштайгы өөреникчилери база уттундурбас.

Опааш Күжүүевна күш-ажылчы чуртталгазын башкы ажылындан эгелээш, шилип алган мергежилдинге шынчы бооп арткан. Ачазы Ондар Балыкович Сүт-Хөлдүн Бора-Тайга сумузунга хуу амыдыралдыг чурттап чораан. Суг-Аксынга ажыттыган чангыс каът ыяш школаның тудуунга кончуг идепкейлик киришкен. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде тыва чоннун фронтуга дуза кылдыр чыгган мал-маганын тайга-сынны кижилдир Абаканга чедир сүржүп чораан. Аъттын экизин мунар мен дээр, аңнаар, балыктаарына ынак. Беш уруунун улуг уруу Опаашты дунмаларының улуг угбазы, авазының дузалакчызы кылдыр кижизидип чораан. Дунмаларына ынаа, олар дээш сагыш човаары ооң соонда Опааштын ажылынга улам илереп келген. Бир дугаар уруун адазы өрү октап, «опаа-опаа, Опааш» деп чаптап: «Мээң уруум бедик ухар, бедик сүлделик кижил болур» — деп чугааланыр аайы-биле уруун Опааш деп адап алган.

Опааштын бичии дунмазы Зоя мал ажылын кылып, угбазын солуп шыдаптар апаарга, ачазы уруун ады-биле школага ушкарып эккеп каан. Ынчан ол 9 хар чедер берген. Суг-Аксының школынга өөренип келген уругларны интернатка чурттадып, орундөжекте бээр, ада-иениң эккелген чемин столоваяга хайындырып бээр турган.

Ол үеде суурларга бичии хемчээлдег школалар ажыттынып эгелээни-биле башкылар чедишпестээн. Ынчангаш чеди класс дооскан уругларны алды ай башкы курузунга өөредир-биле Кызылче чоктадып эгелээн. Оларның аразында Опааш база кире берген. Чоруур уругларны башкылап шыдаар бе, аажы-чаңында багай чүве чок бе деп шилип тургаш, чорудуп турган. Опааш Күжүүевна тур курсту дооскаш, Бора-Тайга школынга 17 харлыг аныяк, чараш башкы болуп чедип келген. Ынчан эң кыдыкы, ырак школаларга безин соңгаартан дыка хөй орус башкылар келген. Орус, тыва шупту бир үе аныяк башкылар ажылдап кирипкен. Кончуг-даа солун үе. Орус дылды чүгле өөреникчилер эвес, суурнун чурттакчылары, башкылар безин

Опааш Күжүүевнаның хөрээн орден каастаан.

өөренип турган. Ийи чыл чедип чорда, школага кырлаң хаайлыг, узун дурт-сынныг хелемечи оол чедип келген. Мени Соскур-оол Кыртышпанович Ондар дээр деп таныштырган. Салым-чол деп чүве ол ыйнаан. Опааш Күжүүевна биле чаа келген оол бот-боттарынга тааржы берген. Удаваанда көдээ суурга куда дүшкен. Орус башкылар тыва куданы дыка сонургап көргөн.

Ажыл-агый-биле бүргеттинген айлар, чылдар эртип турда, 19 чыл чедер берген. Ол үе дургузунда демги хелемечи оол Красноярскиниң ийи чыл хуусаалыг башкы институтун, оон улаштыр педагогика институтун бот-өөредилге-биле дооскаш, Бора-Тайга школынга өөредилге эргелекчилеп, оон директорлап ажылдаан. А Опааш Күжүүевна суурнун хүндүлүг башкызы апарган. Ол башкыга уруун чедип эккеп берип, өөреттирбээн кижил-даа чок болу берген.

1961 чылда Сүт-Хөл биле Чөөн-Хемчик кожууннарын каттыштырыпкан. Чаа тургустунган улуг кожууннун партия-совет ажылынга кадрлар херек апаарга, 18 чыл директор стажтыг Соскур-оол Кыртышпановичини кожууннун улусчу контроль комитетинин даргазынга томуйлаан. Ажылын, амыдыралын эгелээш, салым-чолун кошкан төрөөн суурундан ийи башкы көжүп үнгөн. Кода-хоорай чер Чадаанага келгеш, Тываның база

бир ховар дээн талантылыг башкызы Зоя Сундуевна Кууларның удуртканы Чадаананың бир дугаар школынга Опааш Күжүүевна эге класс башкылап кирипкен. Чыып, мөөңеп алган дуржулгазын ажыглап тургаш, үргүлчү-ле бурунгаар чүткүп чоруур, башкылаашкынның депшилгелиг аргазын ажыглап

өөреникчилери шагда-ла улуг кижилер апаргылаан. Соскур-оол Кыртышпанович кожууннун ажыл-агыйын башкарып, Опааш Күжүүевна чаш ажы-төл өөредип, кижизидип чорда, чуртталганың 14 чылы ында эрте берген. Боттарының ийи уруу дээди эртемниг кижилер апаргылаан. Улуг уруу Надежда Соскур-оол-

чорааш, үр эвес аарааш, чок апарган. Ава-ачазынга кударалды, хомудалды арттырып каан.

Бүгү назынында чай чок ажылдап чораан улус ажыл чок олуруп шыдаас. Улуг назылыг улус ону билер. Күш-ажылчы човаг-шылап билбес өг-бүле ам Кызылдың 9 дугаар гимназиясында а жыл да ышан.

Бора-Тайга школынга хелемечилеп келген Соскур-оол Кыртышпанович база катап школада. Немелде билиг системазында ам 7 чыл шыдыраа бөлгүмүн башкылап турар. Ооң бир дугаар каътта кабинетти шыдыраага ынак уругларның чыгыр чери болган. Башкы шыдыраага бодал херек дээн уткалыг номну бижип дооскаш, парладыр деп турар. А Опааш Күжүүевна шагда ачазының чугаалап кааны ышкаш чийк-чагай, сүлдези бедик, аныяк башкыларга арга-сүме катпышаан, вахтага дежурныйлаар, коңга кагар ажылдыг.

*Коңга үнү кынгырт дээрге,
Хоочун башкы сергек апаар.
Курзук дийтиг чаштар үнү
Кулаанга кээп дыңналып кээр.*

Коңга үнү дээрге ооң ажылы, амыдыралы, сактышкыны. Ол ооң үнүн 54 чыл иштинде дыңнап келген. Ол ооң чуртталгазының хөгжүмү.

Бо эрткен сентябрь 23-те

КОҢГА — ЧУРТТАЛГАЗЫНЫҢ ХӨГЖҮМҮ

Башкы өг-бүле улуг уруу Надюша-биле.

чоруур башкы диртип, мактады берген. Ада-иелер уругларын ооң класынга кирип алырын кызар болган. Дуржулгалыг башкының башкыларның август чөвүлел хуралдарына, конференцияларга, семинарларга кылган илеткелдери улуг үнөлелди ап турган. Башкыларның партия эге организациязының секретарына, профэвилел даргазынга сонгудуп, хөй-ниити ажылынга көскүзү-биле киржип келген. Башкының кызымак ажыл-ижи шаңнал-макталга четкен. 1976 чылда Кызыл Тук ордени-биле, 1978 чылда «Улус өөредилгезинин тергигини» деп херек демдээ-биле, Ленинниң 100 чыл оюн уткуштур «Шылгарангай күш-ажылы дээш» медаль-биле шаңнаткан.

Амыдырал чангыс черге турар эвес, үргүлчү өскерлип, чарттынып турар болгай. 1983-84 чылдарда Сүт-Хөл кожуун тускайланьп аңгыланган. Соскур-оол Кыртышпанович кожууннун оралакчы даргазынга депшиткен. Опааш Күжүүевна өөренип школын каапкаш, өөнүн ээзин эдерип, Сүт-Хөл кожуунче көшкен. База-ла бодунун ажылы — эге класстарга башкылап эгелээш. Ам ооң бергедээр чүвези чок, билбес-даа чүвези чок. Баштайгы

Уруглар-биле шыдыраа кичээли.

овна — эмчи, Кызылдың терапия салбырының эргелекчизи, республиканың улуг кардиологу, ийи уруглуг. Улуу Москваның Плеханов аттыг академиязын кызыл диплом-биле дооскан экономист. Оон бичизи база ол академияда өөренип турар. Оглу Олег Красноярскиниң көдээ ажыл-агый университетин дооскаш, республиканың үндүрүг полициязын инспекторлап, майор эрге-дужаалга чедир ажылдап

башкы өг-бүлениң кады чурттаанындан 50 чыл ою болган. Эш-өөрү, ажы-төлү, уйнуктары, төрелдери ховуда турар бажынын сыңмас кылдыр чыгып кээп, байыр чедирип, күстүн өң-баазын чечектерин сунган. Бис, 9 дугаар гимназияның коллективи, база каттыштывыс.

Раиса ЯНДАРА,
журналист.

(Чуруктарны өг-бүле альбомундан алган).

Байырлалдар соонда

МЫНДЫГ ЧЕТПЕСТЕР ТУРБАС УЖУРЛУГ

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының республика база Кызыл хоорай чөвүлелдеринин президиумнарының каттышкан хуралы чоокта чаа болуп эрткен. Россия Федерациязының Президентизи В.В.Путинниң Соңгу Осетияның Беслан хоорайга террористерниң коргунчуг үүлгедишкенинге хамаарыштыр чоңга Кыйгырыын аңа танышкаш, бир эп-сеткилдиг чүүлдүгүнүп, чурттуң, оон хамаатыларының айылы чок чоруун камгалаарынче бүгү күштү салырынче, серемчиледи күштелдиреринче, чангыс эпти бьжыглаарынче кичээнге ни салганнар. Россияга хөй-ниити палатазын тургузар дугайында Россияның Президентизинин сагалын деткээнер.

Россияның составынга Тыва-

ның каттышканының 60 чылының болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылының байырлалдарын канчаар демдегледип эрттиргениниң дугайында президиумнар кежигүннери — хоочуннарының бодалдарын, саналдарын хуралга дыңнаан. Ниитизиле юбилейлерге элээн белеткелдиг ужурашкан. Кызылдың кудумчулары, албан черлеринин бажыңнары арыг-силиг, корумчурмунуг болу берген. Кудумчуларда эзирик элеңейнип, бок доскарлары үжөп чоруур кижилер ховартаан. Байырлалга тураскааткан парад-чыскаал, культура, спорт хемчеглери солун, утка-шынарлыг болганын олар демдегелээн.

Ооң-биле чергелештир хоочуннар сагыш-сеткилинге таарзынмаан чүүлдери хуралга чу-

гаалааннар. Тыва Республиканың болгаш Кызыл хоорайның социал экономиказын хөгжүдөр херекке дайынның база күш-ажылдың хоочуннарының кириген үлүү улуг, оларның дыка хөйү ам-даа бистиң аравыста чурттап чоруур, чамдыктары бо херекте салышкынын кирибишаан. Оларның назы-хары 70, 80, 90 ажа берген. Ынчангаш бо улуг юбилейлерге тураскааткан байырлыг хуралга сөөлгү катап киржир күзелдиглер хөй болган. Хоорай чагыргазына хуралга баар чүгле 95 чалалганы берген, ол дыка эвээш болган. Найысылалдың хоочуннарынга чалалгаларны хоорай чагыргазының социал камгалал комитеди үлээр кылдыр берип каарга, чамдык чалалгалар чогуур ээлериңге четпээн, өске кижилер алган болуп турар.

Кызыл дээрге Тыва Республиканың найысылалы, ооң ужурузы улуг, ындыг турбуже Кызыл хоорайның юбилейи байырлалдың кыдыныга кыстынып чыдып калган, байырлыг хуралга ооң ролунун, ужуур-дузанын дугайында чугаа, кызылчыларга байыр чедирген аалчылар дыка эвээш болганын хоочуннар чугаалаан. Оон ыңай Кызыл хоорайның юбилейи болуп турар чүве болганда, оон мэри Д.К.Донгакты байырлыг хуралдың президиумунга чалап алыр ужурулуг турган. Моон соңгаар ындыг байырлалды ангы эрттирерин саналдааннар.

Келир үениң салгалына арттырып каар, аалчыларга, эш-өөрге, дөргүл-төрелдерге белекке бээр Тываның 60 чылының болгаш Кызылдың 90 чылының байырлалдарына тураскааткан

суй белектер: аяк-савалар, херек демдектери, открыткалар, номнар, альбомнар, блокноттар садыг-магазиннерге чок болганын чүве чугаалааннар айтканын.

Тываның 60 чылынга тураскааткан юбилей медальдары-биле республиканың дыка хөй кижилери шаңнаткан болуп турар. Республиканың болгаш Кызылдың дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннар чөвүлелдеринде ооң-биле шаңнаткан кижилер чок болуп турарын хуралга айткан.

Юбилейлер моон соңгаар-даа болур, ындыг болганда байырлалдарны белеткээр болгаш эрттирер оргкомитет, оон харысалгалыг кежигүннери үстүнде айткан болгаш өске-даа четпестерни катаптаас дээш шыңгыр ажылдарны чорудары чугулазын хуралга айткан.

Х.БАЙ-КАРА.

БҮЗҮРЕЛИМ УЛУГ

Тываның чараш бойдус чурумалдыг, ажыл-ишчи, талантылыг чоннуг черлериниң бирээзинге Чөөн-Хемчиктин Хөндергей хамааржыр. Россияның составына Тываның эки тура-биле каттышкан 1944 чылдан бээр бо черге чаартылгалар эгелээн.

Коллективтиг ажыл-агыйлар тургустунган. Көшкүн амыдыралдыг чораан араттар орта кирип алгаш, шуптузу демнежип алгаш, тудугларны кылып, мал болгаш чер ажылын хөгжүдөр ажылга хаара туттунган. Колхозчулар кончуг тура-соруктуг ажылдап турганнар. Суурну тударына кончуг идепкейлиг киришкенер. Тудуг ыжын өг-бүлелерниң шыдалын барымдаалап тургаш, онаап каарга, боттары тайгадан чудуктарны белеткээш, сөөртүп эккелгеш, хүлээди бээр турган.

Тудугжулар школаны, клубту, магазинни, чуртталга бажынарны болгаш еске-даа тудугларны кончуг шалыпкын кылганнар. Хөндергейге эге школаны 1944

чылда ажыткан. Орта көшкүн чораан араттарның уруглары өөренип кирген. Ооң баштайгы башкылары: Дуветей Куулар (эргелекчизи), Шавы Оюн, Дежитей Монгуш турган. Эге школаны дооскан кижилерни Чадаанаже өөредип чорудар. Ооң соонда чылдарда школаны чеди чыл, ортумак школа кылдыр эде организастан, материалдыг баазаны, өөредилге-кижизидилге ажылын чоорту экижиктен. Бо школаны дооскаш, дээди болгаш тускай ортумак эртем чедип алгаш, ажыл-агыйның адыр бүрүзүнде чедишкенин ажылдап чоруурлар республиканың кайы-даа булуңунда бар. Оон аңгыда эртемденер, чогаалчылар, артистер, удуртур ажылдарже депшээр эвээш эвес.

Эрткен чүс чылдың дөртөн чылдарының төнчүзүнде Хөндергей девискээринге Күш-ажыл биле Кызыл тараачын дээр ийи колхоз тургустунган чүве. Колхозчулар коллективтиг ажыл-агыйларның төптеринге суур-

ларны тудуп, мал болгаш чер ажылын хөгжүдөр дээш ажылдап турганнар. Ынчан көшкүн чораан араттар сууржун чаа амыдыралче шилчип эгелээн, ол бурунгаар депшилге, сайзырал болган. Ийи бичи колхоз экономикаы кошкак болганындан бурунгаар сайзыравайн туруп бээрге, чаңгыс колхоз кылдыр каткаш, Кызыл тараачын колхозту тургускан. Эрткен чүс чылдың бежен чылдарының төнчүзүнде партияның айтышкыны биле колхозтарны дүжүргеш, совхозтарже шилчиктен. Кызыл тараачын колхозту "Чыраа-Бажы" совхозтуң салбыры кылдыр эде организастан, ооң соонда чылдарда "Тыва", СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтарның салбыры турду. Бо чылдарда Хөндергейниң чонунуң амыдыралының байдалы элээн берге турган, ынчалза-даа ажыл-ишчи, бергелерге торулбас болганындан мал, чер ажылын кылып, тодуг-догаа чурттап чорааннар.

1978 чылда чоннун дилээн

езугаар "Хөндергей" совхозту тургускан. Чамдык частырыглар турза-даа, ажыл-агый бурунгаар хөгжүлдени алган, чоннун амыдырал-чуртталгазын экижидеринге таарымчалыг байдалдар бар болу берген. Амгы үеде Хөндергейде ажыл-агый, амыдырал экижип турар деп дидими-биле чугаалап болур. Бо девискээр бай байлактыг, мал болгаш чер ажылы кылырынга кончуг таарымчалыг, ону чон чөптүг ажылап турар болу берген. Ону бадыткаары-биле чижектерден кирип керейн. Арат ажыл-агыйлыг Лодай Мөңге-Назын муң ажыг шээр, чылгы, бода малдарны өстүрүп, бай чурттап орат. Сергей Ондарның арат ажыл-агыйы тараа аймаа тарып, тос чүзүн малды өстүрүп турар. Шак ыңдыг еске-даа араттар сумуда бар. Бо чүл дээрге улус тодуг-догаа чурттаары чүгле кижинин бодундан хамааржыр деп чүвени ханы биле берген, азырадыкчы хөөндөн уштунган. Мону тыва араттарның амыдырал-чурттал-

газында чаартылга деп санап турар мен. Бо чаагай херекти амдаа сайзырадыр, яды амыдыралдыг кижилер турбас кылдыр ажылдаар ужурулуг бис.

Көгү-шыгы хөлбелчинээн, хөлчок чараш Хөндергей дээрге кайгамчыктыг талантылыг, Тываның Россияга болгаш делегейге алдаржыдып чоруур оолдар, кыстарның чурту-ла болгай. Оларга эртем доктору, Тываның улустун чогаалчызы Монгуш Кенин-Лопсан, ССРЭ-ниң Улустун артизи Владимир Оскал-оол, алдарлыг артист Надежда Куулар, сыгытчы Манчакай Сат болгаш өскелер-даа хамааржыр. Бо кайгамчыктыг кижилерниң салгакчылары кайы-даа кожуунда, сумуда бар димизме, ында частырыг чок.

Кайгамчыктыг чараш бойдус чурумалдыг, бай байлактыг, ажыл-ишчи, талантылыг чоннуг Хөндергейге амыдырал-чуртталга улам чаарттынар дээрзинге бүзүрелим, идегелим улуг. **Хунай МОНГУШ.**

МУРНУНДА ЧОЛААЧЫ, КИНО МЕХАНИГИ — АМ АРАТТАР

Өвүрде шалыпчы, кызымак болгаш шыдалдыг араттарга Чымба Устунчукович биле Долбаа Макаровна Түлүштер хамааржыр. Олар аныянда чүрээниң кыйгызы-биле шилип алганы ажылынга кайызы-даа үр болганнар. Ч. Түлүштүн чолаачы стажы — 36 чыл. Торгалыг колхозка, оон совхозка ажылдап, аалдар көжүрүп, одаар ыяш, сизген сөөртүп, барааннап, та чеже километрни эрткен кижилер. Ооң оруу солун.

Сески классты дооскаш, төрөөн суурунга тудугжулаан, ол мергежилди база шингээди алган. Ооң соонда шериг албаны эрттирер ынчангы хүндүлүг хүлээлгези кээрге, Камчаткаже хапкан. Аңаа эрик камгалаар кезекке үш чыл болган. Ол албандан халашкаш, автошколаны дооскаш, колхозунга баштай ГАЗ-51 деп чүк машиназының рулон долгап эгелээн. Ооң күш-шыдалы улуг эвес, чүгле 2,5 тонна. Ол машиназы-биле чолаачы 3 чыл дургузунда ажылдааш, кызымаан, чүткүлдүүн көргүскен.

Машина-техниказынга камныг, ырак-чоок-даа оруктарга чоруурда, чорааш-даа, ону хынап алып, арыг-силиг болур деп дүрүмнү ол кезээде сагып келген. Колхоз-совхозундан аңгыда, Дус-Дагда дус казар бүдүрүлгеге база ажылдаан. 1989 чылда пенсиялап үнген.

Чаңгыс чер-чурттугларының идегелдиг кижизи назы-харының аайы-биле дыштанылгаче үнээ-даа, хол куруг олураар эвес, ынчангаш катынын, кат-иезиниң кадарып турган хоюн кадайы-биле кады хүлээп алгаш, амгы үеде арат малчыннар болуп турар. А Долбаа Макаровна кино-механигинге курсту дооскаш, хөй чылдарда суурунга ажылдааш база-ла ак сеткилдиг, ажылынга харысалгалыг деп атсурагылы болган. Пенсияже үнген соонда, кезек када күрүне-ниң социал камгаладылга органынга ажылдаан. 1955 чылда олар өг-бүлө туткан. Ам 3 оолдун, 2 кыстың хүндүлүг ада-иелери, олар бот-боттарынга үргүлчү дузалажып келгенер. Ажы-төлү шупту ажыл-иштиг, улуглары өг-бүлелиг, улуг огулу — "Каа-Хем" разрезте мастер, Черногорскиге техникум дооскан, а бир уруу

университет дооскан, ам коммерсантылап турар. Өг-бүлениң аас-кежи — ооң ээлериниң экинде, уруг-дарыының тускай мергежилдиг ажылдап, чурттап чоруурунда.

Бо араттар кайызы-даа — күш-ажылдың хоочуннары. Күш-ажыл дептерлеринде каяа-кайа ажылдап турганының дугайында ийи-үш-ле демдеглелдер бар, өскелери оларның кызымак ажылын мактаан демдеглелдер.

Малчын болуру — тускай мергежил. Кижилер бүрүзү-ле ыңдыг ажылды кылып шыдавас. Чамдыктар он шаа хире малдан бүдүн коданны өстүрүп аптар, а чамдыктарга 100-даа хой, өшкүнү хүлээдирге, ону өстүрүп шыдавас.

Бо араттарның ада-иелери малчыннар турган. Ынчангаш Долбаа биле Чымба Түлүштер мал аразына өскөн. Чолаачылап, кино механиктеп тургаш-даа, олар ада-иелериниң аалдарына барып, чай кадында дузалажып каап турганнар. Амыдыралдан көөрге, малчыннарның ажы-төлү алыс-ла эрес болгаш кезээ боор чүве бо. "Холдар изин буттар изи чандыр баспас" дээр-ле шын.

Чымба Устунчукович биле Долбаа Макаровна пенсияже үнгеш, чүнү кылырыл деп мунчулуп олурбааннар. Ол айтырыны баш удур-ла шийтирлеп алган: малчыннаар-ла, малчыннаар! Чогум араттаар дугайында ынчангы кожуун даргазы А. Семис-оол база Чымбага сүмелзэн кижилер. Аңаа чогуур дузаны чедирерин, деткирин база аазаан. Даргазының ыңдыг идегел, сүмези бо араттарны хөй-аът киирген. Ындыг сүме-санал дээрге, олар шыдаар улус деп идегел-дир. Үнелел.

Малчыннаары, ылаңгыяда бо үеде аажок берге. Чижээ, малды мурнунда дег дагларже, хову-шөлдерге чалап кааш, барааннап турар харык кайда боор, туда-ла кадарар. Оон башка ийи буттук, дөрт буттук "дайзыннар" бар. Бөрүлөр дээрге, сөөлгү үеде Өвүрнүң ол кавыда бөлүк-бөлүк чоруур, чамдыкта харын кижилер-даа шоглаар чыгыш апарганын Чымба Түлүш чугаалаар. Ооң бадыткалы кылдыр мындыг чижектерни ол адады: эрткен чылын оларның кожазының 30 хире хоюн бөрүлөр тударын тудуп, чирип чип каапкан. База

Эки дуржулга — үлегер

бир чижек — Чымба Устунчукович чоокта бир адын оорга алыскаан. Ону кым "часкапканы" билдине бээрге, 6 катап судташкан соонда, харын эгидип алып аргалыг болган. Черле ынчаш малын оорлаткан кижилер буруулуглардан ону суд-даа дамчытыр эгидип, төледип алыры аажок бергедээни бо араттарны дүвүредип турар. Чамдыкта шагдаалар малын оорлатканнарның билдиришкени-хомудалдарын херекке экиле албас, сактырга, оорну камгалап-даа турган дег сагындырар, ол ышкаш оорну көргөн кижилер херечи болурундан ойталаар, чүге дизе, бир талазында, коргар, оорлар аңаа кыжанып, коргудуп каан болур, ийиде, херечи кижини байысаарда, каш катап келдирер, шүүттүг, оон олар бужурганыр-даа болулаар. Шынап-ла, кайда-даа ыңдыг дизе, меге болбас боор. Ынчангаш мооң мурнунда кезек чылдарда дег, оорлар-биле демисежирде,

тускай дружинниктер тургузар болза эки деп, арат сеткилин илередип олураар.

Амгы үеде бо араттар ады безин чараш — Чайлаг-Хем деп черде мал-маганын семирти чайлагдашп турар. Кончуг таарымчалыг оран-дыр. Кады-кожа аалдар база бар. Дем херек. Боларның азырап турар мал-маганы бе? 500 ажыг шээр мал, 30 ажыг инектиг, 10 шаа чылгылыг. Оларның чамдыктары ажы-төлүнү дээрзи билдингир. Ынча мал-маганын берип турары олча-ажылы хөй, чүгле саржагны безин 3 бидон чедир белеткеп алып. Кыргааны дүктү оолдары садып-сайгарып турар. Алгы-кешти база ыңдыг.

Бо араттарның эки түннелдиг, бедик соруктуг ажылдап чоруурунун бир чылдагааны болза, ажы-төлүнүн дузасында. Олар машина-техникалыг (адазында база бар). Бо чылын чаа кыштаг

тудуп турар. Бир эвес оолдарның дузасы эвес болза, кырган улус ону кайын шыдаар. Кыштаг тудар чери мал-маганага аажок тааржыр. Чылдың-на 4 машина сигени база-ла ажы-төлү-биле демнежип кезип, белеткеп алып.

Мурнунда колхоз, совхоз турда, шээр малды сагбайн, анай, хураганы-биле кады кадарар болгай, бо араттар кандыгыл дээрзин Чымба Түлүштен айтырдым. Хойну, өшкүнү-даа саап турар улус болду. Чамдыктар болза, шээр малды саарга, төлү аргандорган болур деп чылдагааннар. Ол шын эвес. Ындыг арганы тывалар шаг-шаандан тура ажыглап келген болгай. Ажы-төлүндөн аңгыда, еске кымнар канчаар дузалажып турарыл? Суг сөөртүр машинаны коллективтиг бүдүрүлгө берип турар. Ооң хөлезинин араттар төлөп турар. А ол ажыл-агыйның мал эмчилери база дузалап турар.

Малчын кижиге азырап олураар малының ээди, сүдү, дүтүн-

ден аңгыда, черниң хайыргазы — картофель болгаш еске-даа ногаа аймаа база херек, ынчангаш картофельди суурда бажының чанында тарып ап турар. А кызыл-тасты садып алгаш, чиг далганы дээрбеледип турар.

Чымба биле бо Долбаа Түлүштерниң көргүзүтлери бо чылын база-ла мурнукузу дег бедик. Малдың эки болуру кыштаглаашкында улуг хамааржыр. Ынчангаш чаа кыштагы-даа тудуп турары — бир чылдагааны ол. Амгы кыштаа мурнуку совхозтуу. Оолдары-биле сигени боттарының доктаамал шөлүндөн кезер.

Чымба Устунчукович бо чылдың ноябрьда 74 харлаар. Ындыг улуг назылыг хирезинде, чийк, сергек, омак-хөглүг. Эмчиге кады чыткан кожазы, Улуг-Хемнин Эйлиг-Хем чурттуг Чындаа Кызыл-оол-биле мал-маган өстүрерге ажык-дузаның дугайын чугаалажып, дуржулга солчуп олурдулар.

— Малчыннаарга кезээде арыг агаарга чоруур, шимченгир болур. А суурга турарга, чамдыкта чалгааранчыг, ол хамаанчок бо-ла грипптей бээр чүве — деп, ол чугаалаар. База шын харын. Ал-боттарының база ажы-төлүнүн кадыкшылы эки, ажыл-херээ бүдүмчелиг болурга, кижиниң сагыш-сеткили көдүрлүүшкүннүг болуру чөп. Бо араттарның өөрүшкүзү база ында.

Чымба Устунчукович-биле чугаалажып олура, чамдык таваарылгаларда араттарга деткимче четпес дээрзин база катап эскердим. Чижээлээрге, социал камгаладылга, араттың эргелери болгаш хүлээлгези дээш айтырыглар бо-ла туруп келир. Оларның чамдызын Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлу-жудулга палатасының дараазында болур сессиязынга ийги номчулга-биле хүлээп алыры — "Тараачын (арат) ажыл-агыйның дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунда кирген.

Ол чоок-кавыда арат ажыл-агыйлыг улус бар бе дээрзин сонуургаарымга, Монгуш Суртаал-оолду ол айытты. Аңаа Чымба биле Долбаа Түлүштерниң дуржулгазы үлегер болганы чугаажок. Ындыг араттар-малчыннар биске хөй-ле болзунам!

Седен ХЕРТЕК.

БАРЫКСАНЧЫГ, ЧУРТТАКСАНЧЫГ

Бо ийи хемнерни кожуп каан дег, аразы мырынай-ла чоок. Оларны ийи аразын Белдир-Сыны дээр ыңдыг-ла кончуг бедик, делгем эвес, чигежек оорга кызыгаарлап алгаш, ол-ла олчаан башкы тандьже сунуп үне берген. Ол ооргань ийи талазында бо хемнерже кирген бичи хемчигештер, ханы, шыргайлыг өзеннер, мөзүр-мөзүр бизең хаяларлыг чалдар кара эндерик.

Ийи кады төрөөн алышкылар, угбашкылар дег чаржып баткан бо ийи хемни чүге Чыргакылар деп адааныл? Бурун шагнын төөгүчү, улуг назылыг үндезин чурттакчыларнын дамчып келген чугаазындан алырга, шаг-шаанда кайы-бир чурттан дескен, чуртундан үндүр кыстырган азы ырадыр шөлүттүргөш, чер кезип чораан кижилер душ бооп таварып чедип келгөш, ооң хостуг-шөлээп делгеминге, бойдус-байлаанга, аң-меңинге, балык-байлаанга амырап-чыргааш, бо-даа магалыг чыргалдыг хемнер-дир дээш турумчуп чурттай берген дижи чүве. Ынчангаш бо хемнерни Улуг, Аныяк-Чыргакылар деп адаан.

тыг-Хем, Чунмалыг, Көшкелиг, Улуг-Алаак, Ойнаар-Тей, Чалама, Саңныг-Хая дизе-ле баар.

А Аныяк-Чыргакыда Сайлыг, Тарбаганьныг, Кокунактыг-Ажык, Чечектиг, Чуучай, Хам-Дыт, Элдиг-Кара-Суг, Доштуг-Кара-Суг, Ак-Эл, Караңгы-Шиви, Балдырганьныг, Хыраалыг-Бут, Анай-Чалаар, Дыралгактар, Кадыр-Одуруг, Көдүрер-Даш, Суглуг-Өзеннер, Оруктуг-Кара-Суг дээш ийи Чыргакыларнын чоокшулажып келгени белдирге чедир база-ла кара эндерик эрөөн каыттар чуртунуп чыдар.

Улуг-Чыргакы, Аныяк-Чыргакы оран дүвү башкы тандылардан чергелештир кожа сунуп баткаш, оларнын аразын кызыгаарлап чыдар Белдир-Сынынын

тараа, сизген шөлдери чаттылып баткан, одар-белчири чай-кыш чок чеже-даа малга четчир оранна болгай. Чыргакыларнын ол-бо ийи талазын Чыргакы-Аксын дургаар чурттап турар ооң ажыл-ишчи тараажылары, малчын арат чону Улуг, Биче Чыргакылар дугайында мынча дижи ырлажырлар:

Башкы Таңды сыннарындан Хемчиндиге шурал баткан Барыксанчыг, чурттаксанчыг Бай-ла дирткен Чыргакылар. Ынакшааннар чурттазын дээш Ынчаар чаяал кагган-даа дээр. Ынды-бети ногаан эзим Ылап чараш Чыргакылар.

Улуг, Биче Чыргакылар атсурагылыг, ажыл-ишчи кижилерни чурту дизе, хөөредиг чок. Математика эртемнерини кандидады Магна Сумбуевич Хомушкы, чогаалчы Көжелдей Борбак-оолович Монгуш, суралыг артист Тавакай Сүлдөмович Донгак, алдарлыг хөөмейжи Ак-оол Дембирелович Кара-Сал, Социалистиг Күш-ажылдын Маадыры Монгуш Чола, Ленин орденини эдилекчилери Кара-Сал Таан, Хомушкы Кувискаал, Күш-ажылдын Кызыл тук орденини эдилекчизи Очур-оол Монгуш дээш, кымнарны чок дээр.

Чыргакыларны тараалаң, элбек дүжүттүң ораны чер дижири чөлүгү. Көдүрер-Даш, Кара-Булуң, Хову-Аксы, Кара-Суг-Аксы, Улуг-Хову, Ээтпек ол ынчаар тарылга шөлдери "ытка чүдүрүме" чаагай дүжүттү берип келген. Ол шөлдери шагдан бээр арааттар бугалар казып үндүргөш, суггарып турган. Бо хемнер унунда чодураа, долаана, честек-кат, көк-кат, чыжырганы, кызырак-караа, тоорук дээш, эм олттар: черлик-шай, шенне, ыткады, үүргене дээш, чүнү чок дээр.

Оолак КАРА-САЛ.

Төрөөн чери — ыдыктыг

төнгөн ужунга келгөш, оларнын аразы улам-на чоокшулажып, чер ортузунче киргөш, күчүлүг Хемчикке кири аккан. Оон улаштыр Сибирьни база бир делгем, терен, шапкын хеми Улуг-Хемге каттышкаш, Соңгу-Доштуг океанче улдап кире берген. Улуг-Чыргакы, Аныяк-Чыргакынын аржаан, арыг, кылаң кара суу Соңгу-Доштуг океанда чалгып-самнап четкени ооң унун дургаар чурттап турар улуг-биче арат чон бистерге чоргаарал, алдар-дыр.

Бо ийи хем унунда казымал байлактар хөй деп чүвени шаанда Час-Адыр, Теве-Адар, Хову-Аксынга ажылдап турган экспедициялар бадыткап турган. Белдирни куду Чыргакы-Аксынга кири

Олбук-хевис, торгу-маньнык чатканы дег ногаан эзим-арга, делгем-шөлөөн чайлагары, оймак-аяннары, шаалааш кара суглары, арыг аржааннары, эм олттар-биле байлак чурумалдыг чараш девискээрлер, онзагай чараш аттарлыг черлер бо хемнер унарнында эндерик.

Ат-сурагылыг Улуг-Чыргакынын чыс бажын дургаар Шокар-Тайга дээр тас тайга шөйлүп чоруткан, ол Өвүр-биле кызыгаарлажып чыдар. Он бээр хемни куду бадыптарга, Хөнү-Адыр, Чыраалыг-Адыр, Ашактыг, Куяктыг, Кежегелиг-Тей, Чеди-Тейлер, Улуг-Хаактыг, Биче-Хаактыг, Сынынныг-Дөңгүлек, Узун-Чазы, Чолдак-Чазы, Хаттыг-Чазы, Дытчык-Хонаш, Теве-Адар, Үттүг-Куй, Шивилиг-Хонаш, Элдиг-Хем, Согуналыг-Туруг, Ийи-Туруг, Ырага-Бустур, Арыг-Хем, Чаш-

● **Сентябрь 19-та** 1988 чылда төрүттүнгөн Салбакай Владимирович Куулар бажынындан чоруткаш, амга чедир чанып келбээнини дугайында билдирешишкен Чадаанада КИХК-ге кирген, назы четпезен оолдун турар чери амга чедир билдинмээн.

● **Сентябрь 22-де** Би-Хемни КИХК вандализмге хамаарышкан ийи херекти бүртүкээ. Туран хоорайнын аныяк ийи чурттакчызын туткан, олар хоорай хөөрүндө кажаалардан илчирбелер оорлаан. Ол илчирбелери Туран хоорайнын Комсомольская кудумчунда кара металлдар хүлээп алып пунктудан тып алган.

● **Сентябрь 23-те** Кызыл — Тээли аразынын автооруунуң 84-кү километринге Демьян О. дээрзи ВА3-21093 машиналыг дүргөн бар чорда, машинаның сонгу дугую чарлырга, машина андарылган. Ооң түннелинде херээжен пассажир өлгөн, чолаачы баштадыр дөрт пассажирни кожуунуң төп эмнелгезинде чедирген. Кеземче херээң оттурган.

ТР-ниң ИХЯ-нын парлагга албаны.

Ленин, 18 дыңнадып тур

● **2004 чылдын сентябрь 20-ден 26-га чедир** үеде республикага 70 кем-херек үүлгедиишкенин бүртүкөөн, "изиг исбиле" оларнын 39-ун илереткен. 5 өлүрүүшкүн, 1 күштээшкүн, 2 үлтээшкүн, 28 оорлаашкын болган, наркотиктиг бүдүмел чажырып шыгжаан 10 таварылганы сойгалаан.

● **Сентябрь 19-та** 24 шак үезинде "Мираж" такси чолаачызынче дээрбечи халдаашкынны кылган. Чолаачы билдинмес ийи тыва кижини "Октябрьский" магазин чанындан олуртуп алгаш, Маяковский кудумчузунда бар чорда, олар газ пистолет ажыглааш, ВА3-21093 машинаны ээлеп алганнар. Халдаашкын соонда шак эрткенде, ук машинаны Кызыл — Эрзин оруунда өрттедип каанда тып-

кан. Кеземче херээң оттурган.

● **Сентябрь 20-де** назы четпезен Сайдаш Т., №4 школаның 5-ки классчызы, "Друг" магазинни витриназын үреп киргөш, бөрт оорлаан. Ону туткаш, назы четпезен корум-чурум хажыдыкчылары тургузар черде чедирген.

● **Ол-ла хүн** Кызылга 20-35 хар аразында Абакан чурттуг ийи оол, ийи кыс мегечи-кончаачыларны туткаш, кеземче херээ оттурган. Олар Кызыл хоорайнын чурттакчыларынын ийи квартиразына киргөш, "Квант" фирманың төлээлери бис, "Орлан" фирманың менеджерлери бис деп мегелеп тургаш, 7 муң хире рубльди мегелеп апканнар.

● **Сентябрь 21-де** орай кежээ Ак-Довурак хоорайнын шагдаа килдизиниң дежурный кезээңге Тудугжулар суурунуң Ипподром кудумчунда эттеткеш өлгөн Хандымаа Дүдүккенниң мөчүзү чытканын дыңнаткан. Өлгөн кижиниң ашаа болур, каразыттырган кижини тудуп хоругдаан. Кады арагалаашкын үезинде өлүрүүшкүн кылганы илерезен, истелге чоруп турар.

ШЫНАП-ЛА, ЭРЕСТЕР

Россиянын составына Тываның бактаап киргениниң 60, Кызыл хоорайнын тургустунганынын 90 чыл юбилейлеринге Саха (Якутия) Республикада чурттап, ажылдап чоруур бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыстың "Тыва" деп аттыг төрөл бөлүүнүң делегациязы база киришкен. Ооң даргазы З.Х.Шартан-оолдун биске дыңнатканы болза:

Амгы үеде Кыдыкы Соңгу чүкте, Соңгу Доштуг океаннын кыдыында, Саха (Якутия) Республикада, ооң аалчызырак черинде 130 тывалар ажылдап, чурттап турар. "Тыва" деп төрөл бөлүктү Делегейиниң хомус хөгжүм төвүнүң удуртулганынын саналын езугаар 1993 чылдын март айда Тыва Республиканың Чазак делегациязы Саха (Якутия) Республикага ажылдап турар хүннерде үндөзилеп тургускан болгаш 2003 чылдын апрель 16-да 10 чыл оюн демдеглээн. Бо чылын ук төрөл бөлүктүн филиалын Мирный хоорайда ажыткан. "Тыва" бөлүктүн кол сорулгасы: бот-боттарынын аразында харылзаазын үспези, национал культуразын, дылын, тыва чоннуң онзагай бүдүжүн арттырып камгалаары.

Якутияда ажылдап, чурттап чоруур тывалар кымнары? Олар болза төрөл бөлүктүн баштайгы даргазы Валентина Кушкашова Пахомова — уругларнын кол неврологу, Саха (Якутия) Республиканың алдарлыг эмчизи, ССРЭ-ниң кадык камгалалынын тергенини. Ол ышкаш Саха (Якутия) Республиканың ЛОР албанынын хоочуну В.И.Бүлчүкей аңаа 40 чыл ажылдап, чурттап келген, республикага уругларнын ЛОР албанын организаастаан. Республиканың алдарлыг башкызы Мария Ак-ооловна Устинова. Амга дээр суурда англи дыл башкызы, ортумак школаның өөрөдиге эргелекчизи. Нелли Алдын-ооловна Николаенко республиканың Контроль-ревизия эргелелинде 30 чыл ажылдап турар, Саха (Якутия) Республиканың улус ажыл-агыйынын алдарлыг ажылдакчызы хүндүлүг аттыг.

Зоя Элбековна Протопопова — 30 чыл дургузунда соңгу тайгада аңныыр ажыл-агыйына ажылдаан, амгы үеде Анабарда улустун "Хотугу Сулус" күрүне бүдүрүлгезиниң директору. Тыва улустун алдарлыг огу Вячеслав Кара-оолович Оюн 20 ажыг чылдар дургузунда якут дээрнин агаарына ужудук келген.

Якутияда "Сахаполиграфундүрүлгө" чери Алексей Докпак-ович Кууларны, Елизавета Дондуковна Монгушту — ажылынга, спортка, хөй-ниити амьдыралын-

га кезээде мурнап турарларны хүндүлээр. Саха (Якутия) Республиканың алдарлыг ажылдакчызы Чаш Самбылдаевна Протопопова аш-чем үлетпүрүңге улуг үлүүн кырген. Якутскиде эртем төвүнүң септелге-катап тургузар участогунда мастер Вячеслав Бадан-оолович Шартан-оол тергин ажылдааш, чазак шаңналынга төлөптүг болган.

Хоочуннардан аныяктарнын чыдып калбайн турары өөрүнчүг. Олар болза: Саха (Якутия) Республиканың күрүнениң танчы театрынын артизи Долаана Федотова-Монгуш — көскү журналист. Чогаалчы София Бүлчүкей, танчы башкызы Сонгуваа Айлаң (Хандыга суурда), Айдын Оюн (Вилкойск хоорайда), Геннадий Монгуш (Сундаарах суурда клуб эргелекчизи) олар-дыр.

"Тыва" деп төрөл бөлүк өске бөлүктөр-биле харылзаазын быжыглап, сагыш-сеткилин байлаштыдып, дуржулгазын солчуп, хоорай болгаш республика чергелиг ажылдарга идепкейлиг киржип турар. Якутскинин күрүне университединде, саң-хөө-экономика институтунда, милиция институтунда өөренип турар тыва студентилерге болдунар-ла дузаны кадып турар. Ол өөрөдиге черлериниң доозукчулары: Аяс Монгуш, Мурат Дамдын, Маргарита Хертек, Урана Протопопова, Максим Монгуш, Дима Кефир оларнын чоргааралдары апарган.

"Тыва" төрөл бөлүктүн төрөөн дылын, чаңчылдарын утпайн чорууру өөрүнчүг. Төрөөн Тывазынын бурунгаар басып, хөгжүп турарына олар база өөрүп чоруурлар. Төрөл бөлүктүн удуртукчузу Зоя Шартан-оолдун бодалы-биле алырга, төрөөн чери — Тывазы оларнын биле кады, каракка мынчаар көстүп турар: кангы чыды, аяс хүнү, ак-көк даглары, арга-арынын серини, буурул даглары ынаар-ла ногаан көстүп чыдар. Авыралдыг ава — Тыва. Ооң салымы Россия-биле тудуш, ооң долу эргелиг субъектиси, чарылбас кезээ. Россия чаңгыс эви-биле күштүт, ыңдыг алдарга тыва улус, оон чери төлөптүг.

Бистиң корр.

УЖУРАЖЫП ЧЫГЛЫПЫҢАР

Иркутскиниң саң-хөө техникумун 1984 чылда дооскан эштеривисти октябрьнын 2-де "Эне-Сай" ресторанына 17.00 шакта ужуражып чыгырын дыңнадып тур бис.

Дадывыры 700 рубль.

Харылзажыр телефоннары: 9-07-32; 9-30-30.

Кызылдын №2 ортумак школанынын коллективи РФ-тин Улус өөрөдигезиниң хүндүлүг ажылдакчызы, тыва дыл болгаш чогаал башкызы

Валентина Бүткендеевна ООРЖАКТЫҢ

озал-ондакка таварышкаш мөчээни-биле ажы-төлүңге, дөргүл-терелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** нийтилеп политикактиг килдис — 1-18-10, культура, өөрөдиге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09. Солун келбей барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. **Тираж 9574. Чагыл 121.**

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязынын Парлагга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызынын Ортаакы Сибирде регионнар аразынын девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдын май 14-те эде бүртүкөөн.

Херечиледиги дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлагга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетининиң-Кравченко, 1).

Солунда парлагтыг материалдарнын авторларынын бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айгыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харылаар.